INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES
(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)
DOI : 03.2021-11278686 ISSN : 2582-8568 IMPACT FACTOR : 8.428 (SJIF 2026)

ग्रामीण लोककला: परंपरा, स्वरूप आणि सांस्कृतिक महत्त्व

(Rural Folk Art: Traditions, Forms and Cultural Significance)

श्री. विनायक अनिल शेळके
संशोधक विद्यार्थी,
संशोधन केंद्र - पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर (महाराष्ट्र, भारत)
E-mail: vnkshelake@gmail.com

प्रा.डॉ. दत्तात्रय बारबोले
संशोधक मार्गदर्शक,
संशोधन केंद्र - पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर (महाराष्ट्र, भारत)

DOI No. 03.2021-11278686 DOI Link :: https://doi-ds.org/doilink/09.2026-65939494/IRJHIS2609008

सारांश:

ग्रामीण लोककला ही केवळ मनोरंजन किंवा सजावटीची अभिव्यक्ती नसून ती समुदायाची स्मृती, ज्ञान, श्रद्धा, श्रमसंस्कृती आणि सामाजिक संबंध यांचे जिवंत भांडार आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात ग्रामीण लोककलेची संकल्पना, तिची मौखिक, सादरीकरणात्मक, दृश्य, विधिनिष्ठ आणि हस्तकौशल्याधारित रूपे, तसेच तिचे सांस्कृतिक महत्त्व यांचा महाराष्ट्रकेंद्रित अभ्यास केला आहे. संशोधनाची पद्धत गुणात्मक व वर्णनात्मक असून प्रकाशित शैक्षणिक साहित्य, युनेस्को चे अमूर्त सांस्कृतिक वारसा चौकट, भारताची जनगणना आणि महाराष्ट्र शासनाच्या अधिकृत सांस्कृतिक माहितीस दुय्यम स्रोत म्हणून वापरले आहे. वारली चित्रकला, लावणी-तमाशा, पोवाडा, गोंधळ-जागरण, भारूड-कीर्तन, ओवी, तारपा व कोळी नृत्य आणि ग्रामीण हस्तकला या निवडक उदाहरणांचे विश्लेषण केले आहे. अभ्यासातून लोककला सांस्कृतिक ओळख दृढ करते, पिढ्यांमधील ज्ञानसाखळी टिकवते, सामाजिक शिक्षण घडवते, उपेक्षित अनुभवांना अभिव्यक्ती देते आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला हातभार लावते, असे दिसते. त्याच वेळी स्थलांतर, व्यावसायिकीकरण, संदर्भविरहित डिजिटल प्रसार, असमान मोबदला आणि तरुण पिढीचा घटता सहभाग ही गंभीर आव्हाने आहेत. त्यामुळे संवर्धनाचा केंद्रबिंदू वस्तूंचे संग्रहालयीकरण नव्हे, तर कलाकार, समुदाय, प्रसंग, भाषा आणि जीवनपद्धती यांचे परस्परसंबंध जिवंत ठेवणे हा असावा, असा निष्कर्ष मांडला आहे.

मुख्यशब्द : *ग्रामीण लोककला; लोकपरंपरा; अमूर्त सांस्कृतिक वारसा; महाराष्ट्र; वारली कला; लोकसादरीकरण; सांस्कृतिक संवर्धन*

1. प्रस्तावना :

भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेत ग्रामीण समाजांचे योगदान मूलभूत आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील 68.84 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत होती; त्यामुळे ग्रामीण जीवनातील कलात्मक व्यवहार हे सीमित किंवा गौण विषय नसून राष्ट्रीय सांस्कृतिक अनुभवाचा मोठा भाग आहेत (Office of the Registrar General & Census Commissioner, India, 2011). शेतीचे ऋतुचक्र, ग्रामदैवतांच्या जत्रा, विवाह-विधी, श्रम, लोकदेवता, जात-समुदायांचे व्यवसाय, स्त्रियांचे घरगुती श्रम आणि सामुदायिक उत्सव या सर्वांमधून लोककला घडत आली आहे.

'लोककला' हा शब्द एका स्थिर, अपरिवर्तनीय भूतकाळाचा निर्देश करत नाही. लोकसमूहांनी सामायिक केलेली भाषा, स्मृती, प्रतीके आणि कौशल्ये प्रत्येक सादरीकरणात पुन्हा घडतात. एखादी ओवी गायली जाते, पोवाडा नव्या राजकीय संदर्भात रचला जातो, वारली आकृती भिंतीवरून कागद किंवा डिजिटल माध्यमात जाते, तेव्हा परंपरा बदलते; परंतु तिची सामुदायिक ओळख पूर्णपणे नष्ट होत नाही. परंपरेचा टिकाऊपणा हा पुनरावृत्तीबरोबर स्वीकारलेल्या बदलांवरही अवलंबून असतो (Shils, 1981).

युनेस्को च्या 2003 च्या करारात अमूर्त सांस्कृतिक वारशात प्रथा, अभिव्यक्ती, ज्ञान, कौशल्ये आणि त्यांच्याशी निगडित साधने व सांस्कृतिक स्थळे यांचा समावेश केला आहे (युनेस्को, 2003). या दृष्टीने ग्रामीण लोककला ही फक्त तयार 'कलावस्तू' नसून कलाकार, प्रेक्षक, प्रसंग, विधी, स्थानिक पर्यावरण आणि पिढीजात शिक्षण यांचा एकत्रित व्यवहार आहे. म्हणूनच प्रस्तुत लेख परंपरा, स्वरूप आणि सांस्कृतिक महत्त्व यांना स्वतंत्र विभाग म्हणून पाहत असला तरी त्यांच्या परस्परसंबंधांवर भर देतो.

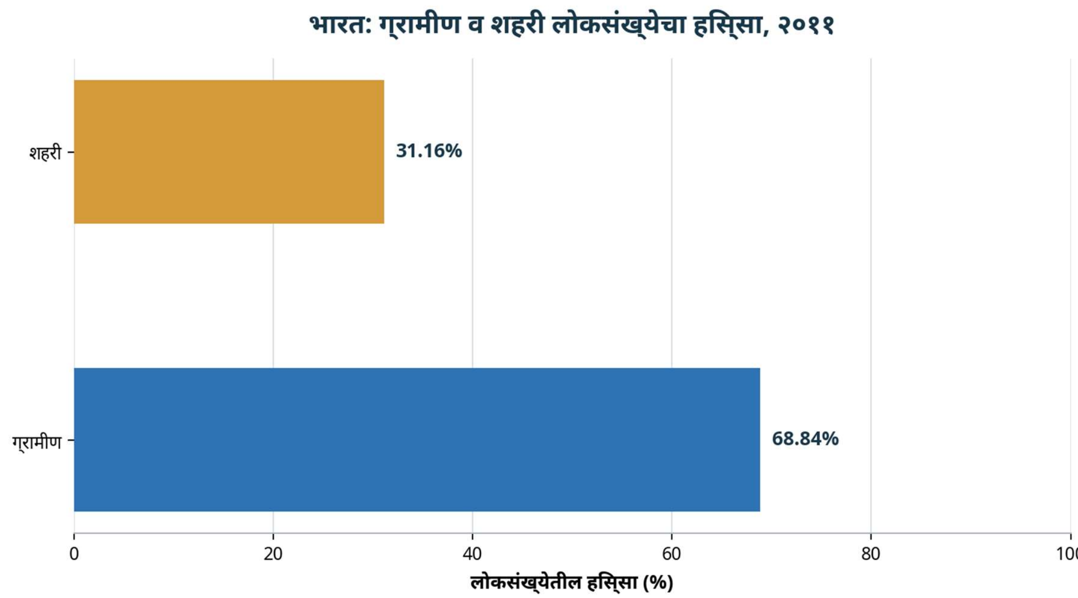

आलेख १. भारतातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येचा हिस्सा, २०११

स्रोत: Office of the Registrar General & Census Commissioner, India (2011). टक्केवारी संदर्भासाठी वापरली आहे; ती लोककला सहभागाचे मोजमाप नाही.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे आणि प्रश्न :

या निबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे ग्रामीण लोककलेची संकल्पना स्पष्ट करणे, महाराष्ट्रातील निवडक रूपांचे वर्गीकरण करणे, त्यांची सांस्कृतिक व सामाजिक कार्ये तपासणे, आधुनिक बदलांमुळे निर्माण झालेल्या संधी-अडचणी ओळखणे आणि समुदायाधारित संवर्धनासाठी व्यवहार्य सूचना मांडणे ही आहेत.

अभ्यासाचे मार्गदर्शक प्रश्न असे आहेत: ग्रामीण लोककलेची प्रमुख रूपे आणि वैशिष्ट्ये कोणती? परंपरेचे पिढीजात हस्तांतरण कोणत्या सामाजिक प्रसंगांतून घडते? लोककला सांस्कृतिक ओळख, शिक्षण, सामाजिक नियंत्रण, प्रतिकार आणि उपजीविकेत कोणती भूमिका बजावते? आणि संवर्धन करताना मूळ समुदायाचे अधिकार, संदर्भ व आर्थिक हित कसे जपता येतील?

3. संशोधन पद्धती आणि सैद्धांतिक चौकट :

हा अभ्यास गुणात्मक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे. क्षेत्रीय मुलाखती किंवा प्रत्यक्ष सर्वेक्षण केलेले नसल्याने

निष्कर्ष 'सर्व ग्रामीण कलाकारांचे मत' म्हणून मांडलेले नाहीत. शैक्षणिक पुस्तके व लेख, युनेस्को चे धोरणात्मक दस्तऐवज, 2011 ची अधिकृत जनगणना आणि महाराष्ट्रातील वारली परंपरेविषयी शासनस्तरीय माहिती यांचे विषयानुसार वाचन केले आहे. निवडक कला-रूपांची उदाहरणे हेतुपूर्वक घेतली असून त्यांना संपूर्ण महाराष्ट्राची सांख्यिक प्रतिनिधी यादी समजू नये.

लोकसाहित्याच्या सामाजिक कार्यांचे विश्लेषण करताना बॅस्कम (1954) यांनी मांडलेली चार कार्ये उपयुक्त ठरतात: सांस्कृतिक संस्थांना वैधता देणे, शिक्षण व मूल्यसंस्कार करणे, सामाजिक नियंत्रण राखणे आणि दैनंदिन बंधनांपासून कल्पनात्मक मोकळीक देणे. Dorson (1972) आणि Dundes (1965) यांच्या लोकसाहित्य-अभ्यासातून 'लोक' ही ग्रामीणतेपुरती बंद श्रेणी नसून सामायिक परंपरा असलेला समूह आहे, हे स्पष्ट होते. या लेखात ग्रामीण संदर्भाला केंद्रस्थानी ठेवताना ही व्यापक समज स्वीकारली आहे.

वारसा हा स्वतःहून मूल्यवान असलेला स्थिर पदार्थ नसून वर्तमानातील समुदाय त्याला अर्थ देतात, अशी (स्मिथ, 2006) यांची भूमिका आहे. दुसरीकडे वारशाचे नोंदणीकरण व मंचीकरण परंपरेला नवी दृश्यता देते, पण तिचे रोजच्या जीवनातील कार्य बदलू शकते (Kirshenblatt-Gimblett, 2004). त्यामुळे येथे 'संवर्धन' म्हणजे जशीच्या तशी प्रतिकृती गोठवणे नव्हे; समुदायाच्या संमतीने बदल, सातत्य आणि नवकल्पना यांचा समतोल राखणे असे मानले आहे.

4. ग्रामीण लोककलेची संकल्पना आणि स्वरूप :

ग्रामीण लोककला म्हणजे ग्रामीण किंवा आदिवासी समुदायांच्या सामूहिक जीवनातून विकसित झालेल्या, प्रामुख्याने अनुकरण, सहभाग, मौखिक परंपरा आणि प्रत्यक्ष सरावाद्वारे शिकवल्या जाणाऱ्या कलात्मक अभिव्यक्ती. कलाकार आणि प्रेक्षक यांच्यातील सीमा अनेकदा लवचिक असते. लग्नातील स्त्रियांच्या ओव्या, पेरणीतील समूहगीत, जत्रेतील गोंधळ किंवा उत्सवातील नृत्य यांत सहभागी व्यक्ती एकाच वेळी निर्माते, वाहक आणि प्रेक्षक असतात. म्हणून लोककलेचे मूल्यमापन केवळ व्यावसायिक रंगमंचाच्या निकषांनी करता येत नाही. युनेस्को (2003) ने सुचविलेल्या पाच क्षेत्रांशी ग्रामीण लोककलेची रूपे जोडता येतात: मौखिक परंपरा, सादरीकरण कला, सामाजिक प्रथा-विधी-उत्सव, निसर्ग व विश्वाविषयीचे ज्ञान आणि पारंपरिक हस्तकौशल्य. प्रत्यक्षात एकाच कलारूपात अनेक क्षेत्रे एकत्र येतात. उदाहरणार्थ, गोंधळात कथन, संगीत, नृत्य, धार्मिक विधी आणि सामुदायिक भोजन यांचा संबंध असतो; वारली चित्रात विधी, पर्यावरणीय निरीक्षण, भूमितीय रचना आणि भित्तिचित्रकौशल्य यांचे मिश्रण आढळते.

लोककलेची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे सामूहिक मालकीची भावना, स्थानिक भाषेचा वापर, प्रसंगाधारित सादरीकरण, कमी खर्चातील उपलब्ध साधने, स्मृतीवर आधारलेली रचना, बदलत्या आशयाला सामावून घेण्याची क्षमता आणि नैसर्गिक-सामाजिक परिसराशी निकट संबंध. तथापि 'सामूहिक' या शब्दामुळे वैयक्तिक कलाकाराचे कौशल्य अदृश्य होता कामा नये. विशिष्ट शाहीर, नर्तक, चित्रकार, वादक किंवा कारागीर परंपरेत नवे प्रयोग घडवतात; त्यांच्या श्रमाला नाव, मानधन आणि बौद्धिक सन्मान मिळणे आवश्यक आहे.

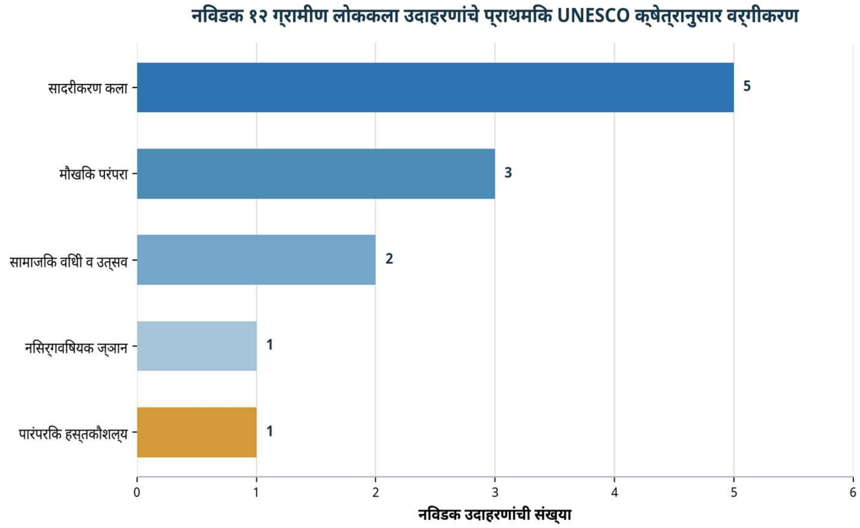

आलेख २. निवडक १२ उदाहरणांचे युनेस्को क्षेत्रांनुसार प्राथमिक वर्गीकरण

टीप: हा प्रतिनिधिक सर्वेक्षण-आकडा नाही. युनेस्को (2003) च्या पाच क्षेत्रांवर आधारित लेखकाचे हेतुपूर्वक कोडिंग आहे; अनेक कलारूपे प्रत्यक्षात एकापेक्षा अधिक क्षेत्रांत येतात.

5. परंपरा आणि पिढीजात हस्तांतरण :

ग्रामीण लोककला औपचारिक शाळेपेक्षा घर, शेत, देवस्थान, जत्रा, फड, तालीम, कारागिरांची कार्यशाळा आणि कौटुंबिक विधी यांमधून शिकवली जाते. मुलांना लय, शब्द, हालचाल किंवा आकृतिबंध प्रथम पाहून व अनुकरणाने समजतात. नंतर ते लहान भूमिका घेतात, वाद्य हाताळतात किंवा पारंपरिक सामग्री तयार करतात. या प्रक्रियेत तांत्रिक कौशल्याबरोबर कोणत्या प्रसंगी काय करायचे, कोणाला मान द्यायचा आणि प्रतीकांचा स्थानिक अर्थ काय आहे हेही शिकवले जाते.

हस्तांतरण नेहमी समान किंवा न्याय्य नसते. जात, लिंग, वय आणि आर्थिक स्थिती यांनुसार काही भूमिकांना प्रवेश मर्यादित असू शकतो. लावणी आणि पोवाडा यांसारख्या कला 'लोकप्रिय संस्कृती' म्हणून दिसत असल्या तरी त्यामागील सांस्कृतिक श्रम जात-वर्ग-लिंगाच्या असमानतेशी जोडलेले आहेत (रेगे, 2002). म्हणून संवर्धन करताना फक्त मंचावरील आकर्षक रूप जपणे पुरेसे नाही; कलाकारांच्या कामाच्या अटी, प्रतिष्ठा, सामाजिक सुरक्षा आणि निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग यांचाही विचार करावा लागतो.

परंपरेत बदल हा अपवाद नसून सातत्याचा भाग आहे. ध्वनिमुद्रण, चित्रपट, दूरदर्शन आणि सामाजिक माध्यमांनी लोककलांना व्यापक प्रेक्षक दिले. त्याच वेळी वेळेच्या मर्यादेमुळे दीर्घ कथन संक्षिप्त झाले, विधिनिष्ठ भाग वगळले गेले आणि बाजारासाठी दृश्य शैली प्रमाणित करण्यात आली. बदल स्वीकारताना समुदायाला कोणते घटक मूलभूत वाटतात आणि कोणते घटक प्रयोगासाठी खुले आहेत, याचा संवाद आवश्यक आहे.

6. महाराष्ट्रातील निवडक ग्रामीण लोककला :

वारली चित्रकला पालघर-ठाणे परिसरातील वारली जीवनविश्वाशी निगडित दृश्य परंपरा आहे. वर्तुळे, त्रिकोण, चौकोन आणि लयबद्ध मानवी आकृत्यांद्वारे शेती, नृत्य, विवाह, प्राणी, जंगल आणि देवतासंबंधी प्रसंग व्यक्त केले जातात. Dalmia (1988) यांनी वारली चित्राचा विधी, मिथक, गीत आणि सामाजिक जीवनाशी असलेला संबंध सविस्तर नोंदवला आहे. आज जव्हारमधील वारली कलाग्राम व स्थानिक कलाकारांची उपस्थिती महाराष्ट्र पर्यटन विभागही अधोरेखित करतो (Department of Tourism, Government of

Maharashtra, 2026).

लावणी आणि तमाशा या संगीत, नृत्य, अभिनय, विनोद व सामाजिक भाष्य यांचे मिश्रण असलेल्या सादरीकरण परंपरा आहेत. ढोलकीचा ठेका, प्रभावी गायन, गतिमान देहबोली आणि प्रेक्षकांशी थेट संवाद ही त्यांची वैशिष्ट्ये. या कलांना केवळ मनोरंजन किंवा स्त्रीदेहाच्या प्रदर्शनापुरते समजणे अपुरे आहे. रेगे (2002) यांच्या मते लावणी-पोवाड्यांचा अभ्यास सांस्कृतिक श्रम, जात, लिंग आणि राजकीय संघर्ष यांच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे.

पोवाडा हा शाहीर आणि साथीदाऱ्यांच्या ऊर्जस्वल कथनातून वीरकथा, ऐतिहासिक स्मृती आणि सामाजिक संघर्ष प्रेक्षकांसमोर आणतो. तो इतिहासाची शास्त्रीय प्रतिकृती नसतो; निवडक घटना, नाट्यमय संवाद, पुनरावृत्ती आणि सामूहिक प्रतिसाद यांच्या साहाय्याने तो समुदायाला भूतकाळाशी भावनिक नाते जोडतो. म्हणून पोवाडा सामूहिक स्मृती निर्माण करतो, परंतु त्यातील नायकत्व आणि मौन राहिलेल्या समूहांचे चिकित्सक वाचनही आवश्यक आहे (रेगे, 2002).

गोंधळ आणि जागरण या देवता, कुलाचार, नवस किंवा महत्त्वाच्या कौटुंबिक प्रसंगांशी संबंधित विधिनिष्ठ सादरीकरणे आहेत. कथन, वाद्य, गायन, नृत्य आणि पूजा यांचा एकत्र अनुभव येथे निर्माण होतो. अशा कलांत 'कलात्मक' आणि 'धार्मिक' घटक वेगळे करणे कठीण असते. रंगमंचावर निवडक अंश दाखवता येतात, पण समुदायातील विधी-संदर्भाशिवाय त्या अंशांचा अर्थ बदलतो; त्यामुळे दस्तऐवजीकरणात प्रसंग, सहभागी आणि स्थानिक संज्ञा नोंदणे आवश्यक ठरते.

भारूड, कीर्तन, अभंग आणि भजनपरंपरा कथन, विनोद, रूपक आणि आध्यात्मिक चिंतनाच्या माध्यमातून नैतिक-सामाजिक प्रश्न मांडतात. ग्रामीण श्रोत्यांना परिचित व्यक्तिरेखा, बोली आणि दैनंदिन उदाहरणांमुळे संदेश सहज पोहोचतो. बॅस्कम (1954) यांच्या चौकटीत पाहता या रूपांत शिक्षण, सांस्कृतिक मूल्यांना वैधता आणि सामाजिक टीका ही कार्ये एकत्र दिसतात. कलाकाराची तात्कालिक प्रतिक्रिया आणि श्रोत्यांचा प्रतिसाद यामुळे प्रत्येक सादरीकरण वेगळे बनते.

ओवी, लग्नगीते, जात्यावरची गाणी आणि श्रमगीते स्त्रियांच्या अनुभवांचे महत्त्वाचे मौखिक संग्रह आहेत. घरकाम, नातेसंबंध, माहेर-सासर, श्रम, वेदना, विनोद आणि इच्छा यांना त्यातून स्वर मिळतो. ही गीते बहुधा औपचारिक लेखकनावाशिवाय पिढ्यान्पिढ्या चालतात; तरी प्रत्येक गायिका शब्द बदलून स्वतःचा अनुभव जोडू शकते. त्यामुळे मौखिक परंपरा ही निष्क्रिय पाठांतर नसून स्त्रियांच्या स्मृती व सूक्ष्म सामाजिक भाष्याची सर्जनशील जागा आहे.

तारपा, कोळी आणि इतर समूह-नृत्यांमध्ये संगीत, वर्तुळाकार हालचाल, स्थानिक पोशाख आणि सामुदायिक समन्वय दिसतो. नृत्य शरीराला सामूहिक लयीत बांधते आणि उत्सव, मासेमारी, शेती किंवा ऋतूशी संबंधित अनुभव दृश्यमान करते. त्याचप्रमाणे मातीची भांडी, बांबू-वेतकाम, गोधडी, मुखवटे, खेळणी आणि रांगोळी यांसारख्या हस्तकलांत उपयोगिता आणि सौंदर्य वेगळे नसतात. स्थानिक सामग्रीचे ज्ञान, टिकाऊ दुरुस्ती आणि कौटुंबिक कौशल्यसाखळी यामुळे या कला ग्रामीण अर्थव्यवस्थेशी थेट जोडल्या जातात.

तक्ता १. महाराष्ट्रातील निवडक ग्रामीण लोककला: माध्यम आणि सांस्कृतिक कार्य

कलारूप	प्रमुख संदर्भ/प्रदेश	माध्यम व रचना	मुख्य सांस्कृतिक कार्य
वारली चित्रकला	पालघर-जव्हार व आसपास	भित्ती/कागद, भूमितीय आकृती	विधी, पर्यावरण, दैनंदिन जीवन व सामुदायिक स्मृती

कलारूप	प्रमुख संदर्भ/प्रदेश	माध्यम व रचना	मुख्य सांस्कृतिक कार्य
लावणी-तमाशा	महाराष्ट्रातील विविध ग्रामीण फड	गायन, ढोलकी, नृत्य, अभिनय	मनोरंजन, सामाजिक भाष्य, सांस्कृतिक श्रम व लोकप्रिय संवाद
पोवाडा	महाराष्ट्रभर	शाहीरी कथन, समूहप्रतिसाद, डफ	वीरकथा, इतिहास-स्मृती, राजकीय व सामाजिक प्रेरणा
गोंधळ-जागरण	कुलाचार व देवता-परंपरांनुसार	विधी, कथा, वाद्य, नृत्य	श्रद्धा, कुलस्मृती, समुदायबंध व प्रसंगाची पवित्रता
भारूड-कीर्तन	ग्रामीण देवस्थाने व उत्सव	कथा, रूपक, संगीत, विनोद	नैतिक शिक्षण, भक्ती, सामाजिक टीका व संवाद
ओवी व श्रमगीते	घर, जातं, शेत व लग्नविधी	मौखिक गीत, सामूहिक गायन	स्त्रीअनुभव, श्रमलय, भावनिक अभिव्यक्ती व स्मरण
तारपा/कोळी नृत्य	आदिवासी व किनारी समुदाय	समूह-नृत्य, वाद्य, पोशाख	ऋतू, व्यवसाय, उत्सव, शरीर-स्मृती व सामाजिक ऐक्य
मातीकाम, बांबूकाम, गोधडी, रांगोळी	प्रदेश व व्यवसायानुसार	स्थानिक सामग्री व हस्तकौशल्य	उपयोगिता, सौंदर्य, उपजीविका व तांत्रिक ज्ञान

टीप/स्रोत: *लेखकाचे संकलन; विश्लेषणासाठी Dalmia (1988), रेगे (2002), युनेस्को (2003) आणि Department of Tourism, Government of Maharashtra (2026) यांचा आधार.*

7. ग्रामीण लोककलेचे सांस्कृतिक महत्त्व :

पहिले महत्त्व सांस्कृतिक ओळख आणि सामूहिक स्मृतीचे आहे. एखाद्या गावाची जत्रा, विशिष्ट देवतेचा गोंधळ, स्थानिक वीराचा पोवाडा किंवा समुदायाची चित्रशैली 'आपण कोण आहोत' या प्रश्नाचे सार्वजनिक उत्तर बनते. स्मिथ (2006) यांच्या मते वारसा हा भूतकाळातील वस्तू नसून वर्तमानात ओळख, मूल्य आणि नाते व्यक्त करण्याची प्रक्रिया आहे. लोककला स्मृती निवडते, पुन्हा सांगते आणि नव्या पिढीसाठी अर्थपूर्ण बनवते.

दुसरे महत्त्व लोकशिक्षणाचे आहे. लेखनसाक्षरतेच्या पलीकडे कथा, लय, प्रतिमा आणि कृती यांच्या माध्यमातून इतिहास, नैतिकता, आरोग्य, पर्यावरण किंवा सामुदायिक नियम सांगितले जातात. बॅस्कम (1954) यांनी लोकपरंपरेच्या शैक्षणिक कार्याबरोबर सामाजिक नियंत्रणाचाही उल्लेख केला आहे. म्हणी, विनोदी प्रसंग किंवा सार्वजनिक गाणे मान्य-अमान्य वर्तनाची सीमा दाखवू शकते. मात्र हे नियंत्रण समतापूर्ण असेलच असे नाही; म्हणून लिंग, जात किंवा वयावरील पूर्वग्रहही चिकित्सकपणे पाहावे लागतात.

तिसरे महत्त्व भावनिक अभिव्यक्ती आणि सामाजिक ऐक्याचे आहे. सामूहिक गायन-नृत्य व्यक्तीला दुःख, श्रम, उत्सव किंवा भीती इतरांबरोबर वाटण्याची भाषा देते. वर्तुळातील नृत्य, समूहाचा ठेका किंवा पोवाड्यातील प्रतिसाद प्रेक्षकांना निष्क्रिय ठेवत नाही; ते तात्पुरते सामूहिक शरीर निर्माण करतात. अशा सहभागातून संबंध दृढ होतात, संघर्ष व्यक्त करण्याची नियंत्रित जागा मिळते आणि दैनंदिन ताणापासून सर्जनशील मोकळीक प्राप्त होते.

चौथे महत्त्व सामाजिक टीका आणि उपेक्षित आवाजांचे आहे. लोककलांचा आशय नेहमी सत्तेला मान्यता देत नाही; विनोद, व्यंग, रूपक, वीरकथा आणि स्त्रियांची गीते यांतून अन्यायावर प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. लावणी व पोवाड्यातील सांस्कृतिक अर्थ हे जातीय आणि राजकीय संघर्षांपासून वेगळे नाहीत (रेगे, 2002). म्हणून 'शुद्ध परंपरा' शोधण्यापेक्षा कोण बोलते, कोणाचे श्रम दिसतात, कोणाला मोबदला मिळतो आणि कोणते अनुभव वगळले जातात हे विचारणे अधिक फलदायी आहे.

पाचवे महत्त्व पर्यावरणीय आणि तांत्रिक ज्ञानाचे आहे. नैसर्गिक रंग, माती, बांबू, वनस्पती, ऋतू, पाणी आणि शेतीविषयीचे निरीक्षण कलाकौशल्यात साठवलेले असते. वारली चित्रातील प्राणी-वनस्पती, पेरणी-कापणीची गीते किंवा कारागिरांच्या सामग्री निवडीमधून स्थानिक परिसंस्थेशी नाते दिसते. हे ज्ञान आधुनिक पर्यावरणशास्त्राची जागा घेत नाही; परंतु प्रदेशविशिष्ट अनुभव, शाश्वत वापर आणि संसाधनांविषयीची सांस्कृतिक जबाबदारी समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचे पूरक साधन आहे.

सहावे महत्त्व उपजीविका आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेचे आहे. कला-विक्री, सादरीकरणे, उत्सव, प्रशिक्षण, सांस्कृतिक पर्यटन आणि डिजिटल आदेश यांमुळे उत्पन्नाची साधने वाढू शकतात. परंतु बाजारपेठेत मध्यस्थ, डिझाइनचे अनधिकृत अनुकरण आणि कमी मानधन यामुळे मूळ कलाकारांना लाभ मिळेलच असे नाही. अमूर्त वारशाच्या संरक्षणात अतिनियंत्रित मालकी आणि मुक्त माहितीप्रवाह यांच्यात गुंतागुंत असते (ब्राउन, 2005). न्याय्य व्यापार, पारदर्शक करार आणि समुदायाची संमती हे आर्थिक संवर्धनाचे आवश्यक निकष आहेत.

8. आधुनिक बदल आणि प्रमुख आव्हाने :

ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर, शेतीतील बदल आणि वेळखाऊ विधींचे संक्षेपण यामुळे शिकण्याचे पारंपरिक प्रसंग कमी होतात. तरुणांना स्थिर उत्पन्न, शिक्षण आणि आधुनिक व्यवसायाच्या संधी हव्या असणे स्वाभाविक आहे; म्हणून त्यांचा लोककलांपासून दुरावा 'संस्कृतीविरोध' म्हणून दोष देणे योग्य नाही. समस्या अशी की कलाकार म्हणून टिकण्यास पुरेसे मानधन, सामाजिक सुरक्षा, प्रशिक्षण आणि प्रतिष्ठा उपलब्ध नसल्यास परंपरा निवडण्याचा पर्यायच व्यवहार्य राहत नाही.

व्यावसायिकीकरणाची प्रक्रिया द्विधा आहे. बाजारामुळे वारली चित्र, लावणी किंवा हस्तकलेला नवे ग्राहक मिळतात; परंतु विक्रीसाठी आकार, रंग, वेळ आणि आशय प्रमाणित केल्यास स्थानिक विविधता कमी होऊ शकते.किर्शेनब्लॅट-गिंब्लेट (2004) यांच्या निरीक्षणानुसार वारसा म्हणून सादर करण्याची प्रक्रिया सांस्कृतिक रूपाला नवे अस्तित्व देते, पण ते मूळ सामाजिक कार्यापेक्षा वेगळे असू शकते. म्हणून 'लोकप्रिय झाले म्हणजे सुरक्षित झाले' असा सरळ निष्कर्ष काढता येत नाही.

डिजिटल माध्यमे दस्तऐवजीकरण, शिक्षण आणि थेट विक्रीसाठी प्रभावी आहेत. तरी संदर्भाशिवाय छोट्या व्हिडिओतून विधीचे मनोरंजनात रूपांतर होणे, कलाकाराचे नाव गाळले जाणे, डिझाइनची नक्कल, चुकीची माहिती आणि समुदायाच्या परवानगीशिवाय पवित्र प्रसंग प्रसारित होणे ही धोके आहेत. ब्राउन (2005) यांनी अमूर्त सांस्कृतिक संपत्तीच्या संरक्षणातील हक्क, माहितीप्रवाह आणि सामुदायिक नियंत्रण यांच्या तणावाकडे लक्ष वेधले आहे. डिजिटल नोंदींसाठी श्रेय, संमती आणि वापर-अटी स्पष्ट असाव्यात.

संवर्धन संस्थाही कधी कधी 'अधिकृत' आवृत्ती निवडून अंतर्गत वैविध्य दुर्लक्षित करतात. एका शैलीला राज्याचे प्रतीक बनवल्यास लहान प्रादेशिक रूपे, बोली, स्त्रीपरंपरा किंवा अल्पसंख्याक समुदाय अदृश्य होऊ शकतात. युनेस्को (2003) समुदायाच्या सहभागावर भर देते; त्यामुळे सूचीकरण, संग्रह, महोत्सव किंवा अभ्यासक्रम तयार करताना कलाकार आणि परंपरावाहकांना केवळ माहितीपुरवठादार नव्हे तर सहनिर्णयक मानणे आवश्यक आहे.

तक्ता २. आव्हाने, संभाव्य परिणाम आणि समुदायाधारित प्रतिसाद

आव्हान	संभाव्य परिणाम	सुचविलेला प्रतिसाद	प्रमुख भागीदार
स्थलांतर व अनिश्चित उत्पन्न	तरुण प्रशिक्षणार्थी कमी होणे	नियमित शिष्यवृत्ती, किमान मानधन व सामाजिक सुरक्षा	शासन, कलाकार संघ
संदर्भविरहित मंचीकरण	विधी-अर्थ आणि स्थानिक विविधता कमी होणे	संदर्भासह निवेदन, समुदाय क्युरेशन व बहुरूपी नोंद	महोत्सव, संग्रहालये
डिझाइनची नक्कल	श्रेय व आर्थिक लाभ मूळ कलाकारापासून दूर	परवाना, कलाकार-ओळख, थेट विक्री व न्याय्य हिस्सा	उद्योग, मंच, सहकारी संस्था
डिजिटल गैरवापर	परवानगीशिवाय प्रसार व चुकीची माहिती	लेखी/डिजिटल संमती, वापर-अटी व काढून टाकण्याची प्रक्रिया	मंच, अभिलेख, संशोधक
शिक्षणातील प्रतीकात्मक समावेश	एकदिवसीय उपक्रम; कौशल्यसाखळी न तयार होणे	दीर्घकालीन स्थानिक कलाकार-अध्यापन व प्रत्यक्ष सराव	शाळा, महाविद्यालये
अधिकृत एकरूपी प्रतिमा	लहान बोली, स्त्रीपरंपरा व प्रादेशिक रूपे अदृश्य	समुदाय-नेतृत्वातील विविध नोंदी व समावेशक निवड समित्या	शासन, विद्यापीठे

टीप/स्रोत: *लेखकाचे विश्लेषण; ब्राउन (2005),किर्शेनब्लॅट-गिंब्लेट (2004), स्मिथ (2006) आणि युनेस्को (2003) यांच्या चौकटींवर आधारित.*

9. संवर्धनासाठी उपाययोजना :

प्रथम, गाव किंवा समुदायाच्या नेतृत्वाखाली 'जिवंत नोंदणी' तयार करावी. केवळ कलावस्तूचा फोटो न घेता कलाकाराचे नाव, स्थानिक संज्ञा, प्रसंग, गीताचा अर्थ, वापरलेली सामग्री, शिकण्याची पद्धत आणि नोंदीच्या वापरासाठी दिलेली संमती नोंदवावी. नोंद समुदायाकडेही सहज उपलब्ध असावी आणि संवेदनशील अथवा पवित्र सामग्रीसाठी प्रवेशमर्यादा समुदायाने ठरवावी.

दुसरे, गुरु-शिष्य शिबिरे, शाळा-महाविद्यालयांतील स्थानिक कलाकारांचे अध्यापन, युवा फड आणि आंतरपिढी कार्यशाळा यांना दीर्घकालीन निधी द्यावा. एकदिवसीय प्रात्यक्षिकापेक्षा नियमित सराव, स्थानिक भाषेतील साहित्य आणि प्रत्यक्ष सादरीकरणाची संधी महत्त्वाची आहे. विद्यार्थ्यांनी परंपरेची नक्कल करण्यापेक्षा तिचा इतिहास, सामाजिक संदर्भ आणि कलाकारांचे अधिकार समजून घेणे आवश्यक आहे.

तिसरे, कलाकारांच्या आर्थिक अधिकारांसाठी किमान मानधन, प्रवास-विमा, लिखित करार, विक्रीतील पारदर्शक हिस्सा आणि डिजिटल वापरासाठी स्वतंत्र परवानगी लागू करावी. सहकारी संस्था किंवा कलाकार-समूह थेट विक्री, प्रमाणपत्र आणि सामूहिक वाटाघाटीत मदत करू शकतात. पारंपरिक डिझाइनचा औद्योगिक वापर होत असल्यास मूळ समुदायाला श्रेय व आर्थिक लाभ देणारी परवाना-व्यवस्था विकसित करावी.

चौथे, सांस्कृतिक पर्यटन समुदायाच्या वहनक्षमतेनुसार रचावे. पर्यटकांसाठी कार्यशाळा आणि होमस्टे उत्पन्न देऊ शकतात; परंतु छायाचित्रणाची परवानगी, विधीचा आदर, योग्य किंमत आणि स्थानिक मार्गदर्शकांचा सहभाग स्पष्ट असावा. जव्हारमधील वारली

कलाकारांचे प्रत्यक्ष काम पाहण्याची शक्यता अधिकृत पर्यटन माहितीत नमूद केली आहे (Department of Tourism, Government of Maharashtra, 2026); अशा उपक्रमांत कलाकाराला 'दृश्य आकर्षण' नव्हे तर ज्ञानधारक म्हणून सन्मान देणे गरजेचे आहे.

पाचवे, संग्रहालये, विद्यापीठे, शासन आणि समुदाय यांची भागीदारी समानतेवर आधारित असावी. संशोधनाचा निष्कर्ष मराठी व स्थानिक बोलीत परत समुदायाला द्यावा; डिजिटल प्रत, मानधन आणि सहलेखकत्वाच्या शक्यता ठेवाव्यात. संग्रहातील वस्तूंची माहिती मूळ गावाशी जोडावी आणि प्रदर्शनात बदल, संघर्ष व आधुनिक प्रयोगही दाखवावेत. यामुळे वारसा भूतकाळातील निर्जीव नमुना न राहता वर्तमानातील सर्जनशील प्रक्रिया म्हणून समजतो.

सहावे, संवर्धनाचे मूल्यमापन केवळ कार्यक्रमांची संख्या किंवा विक्रीवर करू नये. सक्रिय कलाकारांची संख्या, तरुण प्रशिक्षणार्थींचे सातत्य, महिलांचा व उपेक्षित समूहांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, मानधनातील सुधारणा, स्थानिक भाषेतील नोंदी आणि समुदायाचे समाधान हे गुणात्मक-सांख्यिक निर्देशांक वापरावेत. अशा मूल्यांकनामुळे प्रदर्शनकेंद्रित खर्चापेक्षा परंपरेच्या सामाजिक पर्यावरणाला प्राधान्य देता येईल.

10. चर्चा आणि मुख्य निष्कर्ष :

अभ्यासातून तीन मुख्य निष्कर्ष पुढे येतात. एक, ग्रामीण लोककला ही स्वतंत्र 'कला-वस्तू'पेक्षा संबंधांची व्यवस्था आहे: कलाकार-प्रेक्षक, विधी-दैनंदिन जीवन, पर्यावरण-कौशल्य आणि स्मृती-वर्तमान यांचे संबंध तिचे स्वरूप ठरवतात. दोन, परंपरा बदलल्यामुळेच नष्ट होते असे नाही; समुदायाच्या सहभागाशिवाय झालेला बदल, असमान लाभवाटप आणि संदर्भविच्छेद अधिक घातक ठरतात. तीन, संवर्धनाची खरी कसोटी प्रसिद्धी नसून परंपरावाहकांना सन्माननीय जीवन, निर्णयाधिकार आणि पुढील पिढीला शिकवण्याची क्षमता मिळते का ही आहे. बॅस्कम (1954) यांची कार्यात्मक चौकट लोककलेचे शिक्षण, वैधता, नियंत्रण व मोकळीक समजावते; रेगे (2002) यांचे विश्लेषण त्या कार्यांमागील जात, लिंग आणि श्रमसंबंध उघड करते. युनेस्को (2003), स्मिथ (2006) आणि ब्राउन (2005) यांच्या दृष्टिकोनांमुळे समुदायाची मान्यता, वारशाचे राजकारण आणि सांस्कृतिक हक्क यांचा विचार जोडला जातो. या चौकटी एकत्र वापरल्यास लोककलेचे रोमँटीकरण किंवा फक्त आर्थिक उत्पादनात रूपांतर या दोन्ही टोकांपासून दूर राहता येते.

11. अभ्यासाच्या मर्यादा :

हा लेख दुय्यम स्रोतांवर आधारित असल्याने प्रत्यक्ष कलाकारांचे वर्तमान अनुभव, जिल्हानिहाय भिन्नता, उत्पन्नाचे आकडे आणि तरुणांच्या सहभागाचे प्रमाण मोजत नाही. निवडक उदाहरणे महाराष्ट्रातील सर्व लोककलांचे प्रतिनिधित्व करत नाहीत. पुढील संशोधनात पालघर, कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, खानदेश आणि मराठवाडा येथे तुलनात्मक क्षेत्रकार्य, कलाकार-मुलाखती, स्त्रीपरंपरांचे ध्वनी-अभिलेखन आणि डिजिटल बाजारपेठेतील लाभसाखळीचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

12. निष्कर्ष :

ग्रामीण लोककला ही परंपरेची सजावटी खूण नसून समुदायाच्या जगण्याची अर्थव्यवस्था आहे. ती श्रमाला लय देते, स्मृतीला कथा व प्रतिमा देते, सामाजिक संबंधांना विधीचे रूप देते आणि व्यक्तीला सामूहिक ओळखीत स्थान देते. वारली चित्रकला, ओवी, पोवाडा, लावणी-तमाशा, गोंधळ, कीर्तन, नृत्य आणि हस्तकला यांची माध्यमे भिन्न असली तरी त्यांत सहभाग, स्थानिक ज्ञान आणि सतत पुनर्निर्मिती हे समान धागे आहेत.

म्हणून संवर्धनाचा उद्देश परंपरेला बदलापासून अलग ठेवणे नसून बदलाचे अधिकार न्याय्य करणे हा असावा. कलाकाराला नाव व योग्य मोबदला, समुदायाला संमती व निर्णयाधिकार, तरुणांना प्रशिक्षण व उपजीविकेची शक्यता आणि समाजाला संदर्भासह सांस्कृतिक

शिक्षण मिळाले तर लोककला जिवंत राहू शकते. शासन, शिक्षणसंस्था, संग्रहालये, बाजारपेठ आणि डिजिटल मंच यांनी समुदायाला केंद्रस्थानी ठेवले, तर ग्रामीण लोककला भूतकाळाची आठवण न राहता समकालीन महाराष्ट्राच्या सर्जनशील, विविध आणि न्याय्य भविष्याची शक्ती बनू शकते.

संदर्भसूची :

1. बॅस्कम, डब्ल्यू. आर. (1954). लोकसाहित्याची चार कार्ये. द *जर्नल ऑफ अमेरिकन फोकलोर, 67*(266), 333–349. https://doi.org/10.2307/536411
2. ब्राउन, एम. एफ. (2005). वारशासंबंधी समस्या: अमूर्त सांस्कृतिक संपत्तीच्या संरक्षणावरील अलीकडील कार्य. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ कल्चरल प्रॉपर्टी, 12*(1), 40–61. https://doi.org/10.1017/S0940739105050010
3. दालमिया, वाय. (1988). *वारलींचे चित्रमय विश्व: महाराष्ट्रातील वारली जमातींची कला आणि विधी*. ललित कला अकादमी.
4. महाराष्ट्र शासन, पर्यटन विभाग. (2026, 24 जून). *जव्हार*. https://maharashtratourism.gov.in/nature/jawhar/
5. डॉर्सन, आर. एम. (संपा.). (1972). *लोकसाहित्य आणि लोकजीवन: एक परिचय*. युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस.
6. डंडीस, ए. (संपा.). (1965). *लोकसाहित्याचा अभ्यास*. प्रेंटिस-हॉल.
7. किर्शेनब्लॅट-गिंब्लेट, बी. (2004). मेटा-सांस्कृतिक निर्मिती म्हणून अमूर्त वारसा. *म्युझियम इंटरनॅशनल, 56*(1–2), 52–65. https://doi.org/10.1111/j.1350-0775.2004.00458.x
8. भारताचे महापंजीयक व जनगणना आयुक्त कार्यालय. (2011). *भारताची जनगणना 2011: तात्पुरती लोकसंख्या आकडेवारी—ग्रामीण-शहरी वितरण*. https://censusindia.gov.in/nada/index.php/catalog/1430
9. रेगे, एस. (2002). लोकप्रिय संस्कृतीची संकल्पना: महाराष्ट्रातील ‘लावणी’ आणि ‘पोवाडा’. *इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली, 37*(11), 1038–1047. https://doi.org/10.2307/4411876
10. शिल्स, ई. (1981). *परंपरा*. युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस.
11. स्मिथ, एल. (2006). *वारशाचे उपयोग*. रूटलेज.
12. युनेस्को. (2003). *अमूर्त सांस्कृतिक वारशाच्या संरक्षणासाठीचा करार*. https://ich.युनेस्को.org/en/convention